

Erdélyi Gabriella

**Házasság a késő középkori és kora újkori
Magyarországon. Tanulmányok**

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés

2. „Szerettem egyszer egy nőt.” Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül

3. A titok hiánya — klandesztin házasságok

4. Családban marad — rokonházasságok (“Married the sister of his late wife”: The negotiation of kin-marriages in Renaissance Hungary)

5. Konverzió vagy bigámia? Újraházasodási stratégiák az iszlám-keresztény határvidéken

6. Nők a bűn hálójában

7. Házasság és felekezeti identitás a 17. és 18. századi Magyarországon (“For hope, pleasure and social advance?” Marriage and Confessional Identity in Seventeenth and Eighteenth-Century Hungary)

8. Appendix: de matrimonialibus

1.

Bevezetés

Krausz Mihály és felesége, Berton Ágnes esete

Valóban érzelmek nélkül, az apa patriárchalis hatalma alatt éltek a kelet-európai nagycsaládok, miközben nyugaton már az öntudatra ébredt nők és férfiak kölcsönös szerelem alapján választottak házastársat? Másképpfogalmazva: Hogyan alkalmazhatók a nyugat-európai forrásokon alapuló történeti családmodellek a kelet-európai családokra, miként teszik érthetőbbé a különböző családi formák működését? Milyen szerepe volt az érzelmeknek a házasság és a válás során? Miként jött létre és hogyan reprezentálták azt a nagy különbséget, amely a házasságról folyó nyilvános, egyház által dominált beszéd és a mindennapi gyakorlat között létezett? Valóban kettős mérce működött a társadalmi nemek tekintetében, és tipikusnak tekinthető a felszarvazott férj és a megvert feleség sztereotípiája? És vajon milyen érdekek és értelmezések húzódtak az egész Európában tömegesen megfigyelhető perek mögött, amelyekben megesett hajadonok követelték vissza a házasság tényét tagadó, állítólagos férjeiket? A könyv célja, hogy a társadalmi gyakorlatok felől közelítve, alulnézetből világítsa meg a régen élt családok és a házastársak hétköznapijait és válságos pillanatait.

„Egyszer együtt tartózkodott Ágnessel, Berton Mihály nagyenyedi polgár lányával, az asszony házában. Ekkor váratlanul betoppant az asszony férje. Menekülés közben meghallotta, hogy a férj meg akarja ölni rajtakapott feleségét, így az asszony segítségére sietett. [...] A férj ekkor az asszonyt elengedve órá támadt, ő pedig önvédelem közben a férjet megölte. Ágnest ekkor elfogták, és halálra ítélték, barátai közbenjárására azonban szabadon engedték. Ezután titokban eljegyezték egymást, noha Mihály az elhunyt férj barátaival egyezséget kötött, akiknek esküvel kellett fogadnia, hogy Ágnest soha nem veszi feleségül. Ők azonban sohasem akarták a férjet megölni annak érdekében, hogy összeházasodhassanak, és eskü alatt tett ígérete nagyon hátrányos számára, ezért ennek megsemmisítését fogja kezdeményezni a bíróságon, mivel Ágnessel szeretne egybekelni. Kéri ezért a Szentatyát, hogy mentse fel őt a gyilkosság, Ágnest pedig a házasságtörés vétké alól. Addig is, amíg esküjét a jövőben jogilag érvényteleníti, a Szentatya mentse fel betartásának kötelessége alól.”¹

---

¹ Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poenitentiaría Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum [= ASV SPA], vol. 48, fol. 475v–6r.

Mihály kérelmét formálisan a híres reneszánsz pápának, VI. (Borgia) Sándornak címezte, aki természetesen nem személyesen foglalkozott a pápai kúriára naponta beérkező több tucat kérelemmel.² A bajba került férfi az Apostoli Penitenciária hivatalához juttatta el beadványát, ahol a többi hivatalhoz mérve még viszonylag olcsón, ráadásul gyors ügyintézással foglalkoztak az övéhez hasonló súlyos bűnökkel: gyilkosságokkal, súlyos testi sértésekkel, házasságtöréssel, esküszegéssel, rablással.³ A Mihályhoz hasonlóan bajba került egyszerű emberek cselekedeteinek és tapasztalatainak a megértésére a fentihez hasonló írásos beadványokon keresztül teszek kísérletet.

Ezek a beadványok az Apostoli Penitenciária írnokai által az ügyintézés során elkészített másolati kötetekben maradtak fenn, amelyek ma a Vatikáni Titkos Levéltárban kutathatók. A latin kereszténység központjában nem országok, hanem egyházmegyék alapján tájékozódtak a világban, így a – néhány sortól egy-két oldalig terjedő – kérvények szövege mellett a margón nagybetűvel kiírták ezek nevét, ami a mai kutatót is segíti a keresésben. Több okból is nagyon különlegesek ezek a szövegek. Egyrészt érdekes, hogyan formáltak az emberek történeteket az általuk elkövetett vétségekről annak érdekében, hogy feloldozást nyerjenek vétküik lelki és jogi következményei alól. A történetmesélés közben pedig bepillantást nyerhetünk mindennapi életükbe: otthonaikba, ahogy például télen a kemence tetején alszanak együtt felnőttek és gyerekek; az utcán zajló nappali és éjszakai életbe éppúgy mint a templomok, temetők, iskolák és kocsák félnyilvános tereinek összejöveteleibe. A tekintetben is nagyon különbözik ez a forrástípus a korból nagyobb mennyiségben

---

² Csak a Penitenciária hivatalához évente 2500 kérelem érkezett II. Pius korában (1458–1464), a század második felében pedig ez a szám ugrásszerűen tovább nőtt. Ludwig Schmutge – Patrick Hersperger – Béatrice Wigggenhauser, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius II., 1458–1464* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 84) Tübingen 1996, 22. A pápai Kancellária és Datária hivatalaihoz szintén rengeteg beadvány érkezett. A pápaság kapcsolattartása az úgynevezett „részekkel” (*partes*) IV. Sixtus idején (1471–1484) a császári udvar iratkezelésének tízszeresét, évente mintegy 14 000 (naponta mintegy 40) kérelem intézését jelentette. Ludwig Schmutge, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich 1995, 135–36; Thomas Frenz, *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471–1527)*, Tübingen 1986, 35, 80–83.

³ A hivatal történetéről és működéséről máig alapvető: Emil Göller, *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V*, 1–2. kötet (Bibliothek des Kgl. Preussischen Historischen Instituts in Rom, Bd. 3–4, 7–8) Roma 1907–1911. Újabban: Kirsi Salonen–Ludwig Schmutge, *A Sip from the “Well of Grace”: Medieval Texts from the Apostolic Penitentiary*, The Catholic University of America Press 2009. A téma rövid összefoglalása: Erdélyi Gabriella, A Sacra Poenitentiarie Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században (1. közlemény), *Levéltári Közlemények* 74 (2003) 33–57.

megmaradt, nagyrészt vagyoni és birtokügyekkel foglalkozó és jogbiztosítás céljából készült korabeli dokumentumoktól, hogy a jelentős vagyonnal és hatalommal nem rendelkező – ezért kevés írásos nyomot maga után hagyó – alsó társadalmi rétegek életét ismerhetjük meg belőle. Bár az egyszerű emberek hétköznapi életük sokféle problémájával keresték fel a Penitenciária hivatalát, itt elsősorban azokkal foglalkozom, akik házasságuk ügyében keresték fel a hivatalt.

Mihály kérése meghallgatásra talált: a hivatal élén álló főpenitenciárius bíboros az egyik pápai gyóntatót bízta meg az ügy további kivizsgálásával, egyúttal Mihály gyóntatásával és feloldozásával. Az eljárás jól mutatja, hogy az állami szekularizációt és a pszichoanalízis felfedezéseit megelőző, korabeli igazságszolgáltatásban milyen szorosan összefonódott a bírói és a gyóntatói, lelkipásztori tevékenység.⁴ A jelenség sokáig megtévesztette a katolikus egyház vezetőit is, akik úgy vélték, hogy a kérelmekben előadott történetek a gyónási titok hatálya alá esnek, egészen a 20. század végéig titkosították az anyagokat.⁵

A helyi püspök helyett pápai gyóntató kijelölése az ügy kivizsgálására azt jelzi, hogy Mihály személyesen ment el Rómába.⁶ Azonban nem egyedül érkezett. Vele volt

---

⁴ A korabeli egyházi nyelvezet a morál és a jog korban szorosan összefonódó szféráit belső vagy lelkiismereti/bűnbánati (forum internum/conscientiae/poenitentiae) és külső fórumként (forum externum) emlegette (Wienfried Trusen, Zur Bedeutung des geistlichen Forum internum und externum für die spätmittelalterliche Gesellschaft, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung der Rechtsgeschichte 107, Kanonistische Abteilung* 76 [1990] 254–85). A Penitenciária leveleinek többsége egyszersmind lelki és bírósági hatállyal is bírt. X. Leó pápa a Penitenciáriát olyan szervként írta le, „ahol az erkölcsök felügyeletéről és kiváltképpen a lelkek üdvösségéről döntenek” (Schmugge – Hersperger – Wiggenhauser, *Die Supplikenregister*, 9). A kérelmezők hol bűnnek (*peccatum*), hol vétségnek/szabálysértésnek (*reatus*) nevezik tettüket, az első az erkölcsi törvény, a második a jog megsértésére utal, ám a kettő ekkor még nincs élesen szétválva (vö. Schilling Heinz, History of Crime or History of Sin? Some reflections on the Social History of Early modern Church Discipline, in: E. I Kouri – Tom Scott [eds], *Politics and Society in Reformation Europe: Essays for Sir Geoffrey Elton on his 65th Birthday*, London 1987, 289–310).

⁵ Csak 1983-ban győzedelmeskedett az a nézet, amely szerint az anyag kutathatóvá tételével nem sérül a gyónásra érvényes titoktartási kötelezettség. A kizárólag a lelkiismeretre tartozó eseteket ugyanis nem másolták be a fennmaradt több mint hétszáz kötetbe. A levéltár megnyitása körüli vitákról lásd bővebben: Schmugge – Hersperger – Wiggenhauser, *Die Supplikenregister*, 5–8.

⁶ A bonyolultabb esetekben a kérelmezés után szükség volt további vizsgálatra. Ha a kérelmező személyesen ment Rómába, és így beidézhető volt meghallgatásra, lehetséges volt a kúriai kivizsgálás. Ezt a magyarok esetében gyakran a mindenkori pápai magyar gyóntató, másnéven az alpenitenciárius végezte. A magyar gyóntatókkal kapcsolatban lásd: P. Monay Ferenc, *Római magyar gyóntatók*, Róma 1956, 18–69. Ha a kérelmező otthon maradt, a kivizsgálást a Penitenciária magyarországi delegált bírakra, elsősorban a vikáriusi törvényszékre bízta.

házasságtörőként megbélyegzett párja, Ágnes is: három nappal azt követően, hogy Mihály benyújtotta kérelmét a kúriában, Ágnessel együtt felvételét kérte a vatikáni paloták szomszédságában álló, akkoriban nagy presztízsnak örvendő Szent Lélek rend kolostorának és kórházának vallásos társulatába. Ez elfogadott és divatos, noha elég költséges – a beiratkozás díja három aranyforint volt – befektetésnek számított a korban a célból, hogy túlvilági üdvösségét előre biztosítsa magának az ember.⁷ Mindez 1500 márciusában történt, vagyis az óriási tömegeket a kereszténység fővárosába vonzó szentévből.

Valószínűnek tűnik azonban, hogy ők nem csak a teljes bűnbocsánat elnyeréséért vállalkoztak a hosszú útra, hanem kötelező penzumot teljesítettek. Ekkoriban a városi bíróságok gyakran büntették a gyilkosokat vezeklő zarándoklattal, mert úgy vélték, hogy ezzel közbenjárnak áldozatuk lelki üdvéért. Ez azzal az előnnyel is járt – a szintén gyakran kiszabott száműzetéshez hasonlóan –, hogy a vétkest egyúttal egy időre el is távolították, ami elősegítette a felborult kedélyek lecsillapodását, a békesség helyreállítását. Ágnes ismerősei, akik közbenjártak és kezességet vállaltak érte, ezzel a feltétellel tudták megmenteni a férje halálában és házasságtörésben vétkes asszony életét.⁸

A bírói és lelkipásztori hatáskör keveredésére utal a szentévek megnyitásának ünnepi rítusa is. Mihály és Ágnes érkezhettek volna Rómába korábban is, azonban feltehetőleg azért választották az 1500-as szentévet a büntetés teljesítésére, mert legalább egyszer mindenki kíváncsi volt az ilyenkor szokásos, végsőig fokozott római nyüzsgésre és pompás eseményekre. Az 1500-as szentévre tervezett nyitó ceremónia során a négy főtemplom felé meginduló ünnepi menet élén a Szent Péter-bazilika gyóntatói haladtak. Fehér karinges kispapok vitték előttük a felvirágzott bűnbánati pálcát. A megnyitandó szent kapu feltöréséhez – amely a pápai kegyelem szabad kiáramlásának kezdetét jelképezte – a pápa a főpenitenciáriustól vette át az arany kalapácsot, majd ráütött a kaput elzáró falazatra, miközben a zsoltárverset énekelte: „Nyissátok meg az Igazság kapuit!”⁹ A *iustitia*, az igazság helyreállítása egyrészt a gyóntatószékben történt, ahol a pápai gyóntatók a bűnöst feloldozták;

---

⁷ Köszönöm Csukovits Enikőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a társulat magyarországi tagjainak teljes névsorát. Vö. Csukovits Enikő, *Középkori magyar zarándokok* (História Könyvtár, Monográfiák 20) Budapest 2003, 168–89. (A római Szentlélek-társulat magyar tagjai).

⁸ A vezeklő zarándoklat szokásával kapcsolatban lásd: Csukovits Enikő, *Bűn és bűnhődés. Vezeklő zarándoklatok a középkori Magyarországon*, *Századok* 136 (2002), 303–26. Az ítéletvégrehajtás elengedésének gyakorlatáról kezesség és közbenjárás mellett lásd: Csukovits, *Bűn és büntetés*, 218–19.

⁹ Monay, *A római magyar gyóntatók*, 52–53.

másfelől az egyházi bíróságok tárgyalótermeiben, ahol állításai bizonyítására a vétkes esküt tett vagy tanúkat állított ki.¹⁰

A jog és a morál számunkra különös keveredése jobban érthetővé válik, ha az intézményről az emberek felé fordítjuk a figyelmünket, és azt figyeljük meg, hogy ők miképpen használták a Penitenciária hivatalát. Mihály, úgy tűnik, gyakorlatilag titokban kereste fel a római hivatalnokokat segítségért. Őt éppúgy nem kényszerítette senki, ahogy a többiek is mind saját akaratukból és kezdeményezésükből fordultak a római bírósághoz.¹¹ De vajon miért fordítottak nem kevés időt és pénzt arra, hogy az egyház felmentését megszerezzék? Mihálynak a római utazás – szerény becslés szerint is – legkevesebb tíz aranyforintjába került. Aki kényelmesebben akart utazni és megszállni, az ennek a három-négyszeresét is elkölthette.¹² Mint már említettem, a Penitenciária ügyintézése kúriai viszonylatban olcsónak számított, de többnyire így is belekerült négy-öt aranyforintba a 16. század elején.¹³ Ennyi pénzért egy jobbágy ekkoriban ökröt vagy egy közepes lovat, illetve teljes ruházatot vehetett magának. De ennyiért szőlőbirtokot is adtak örökjogon, vagy jobbágytelket zálogba.¹⁴ Vagyis a beadvány és az útiköltség árából Mihály vehetett volna egy ökröt és egy jobbágytelket is, sőt még a teljes ruhatárát is kicserélhette volna.

Az enyedi férfinak ennyi pénzt mégis bőven megért a dolog. Arra számított ugyanis, hogy a pápai levél segítségével mégiscsak össze tud házasodni szerelmével, Ágnessel.

---

¹⁰ A szentszékek bizonyítási eljárás módjával kapcsolatban összefoglalóan lásd: James A. Brundage, *Medieval Canon Law*, New York 1995, 120–53.

¹¹ A kérelmezők saját döntésére hívja fel a figyelmet Duggan is (Papal Judges Delegates, 195). A Penitenciária vonatkozásában lásd: Per Ingesam, Danish Marriage Dispensations: Evidence of an Increasing Lay Use of Papal Letters in the Late Middle Ages, in: Kirsi Salonen – Christian Krötzel (eds), *The Roman Curia, the Apostolic Penitentiary and the Parties in the Later Middle Ages*, Roma 2003 (Acta Instituti Romani Finlandiae 28), 129–58.

¹² Így tett például 1494–1495-ben az a bártfai káplán, aki összesen 36 forintot költött az útra: római szállására kéthetente 10 forintot fizetett, a pápai bulla 12 forintjába került a Kancellárián, borralalóként még 2 forintot szétosztott a kúriai tisztviselőknek, illetve egyéb kisebb kiadásai is voltak. A zarándokok költségeivel kapcsolatban bővebben lásd: Csukovits, *Középkori magyar zarándokok*, 95–98.

¹³ Ezen az összegben osztozott a kérelmet fogalmazó és benyújtó ügyvéd, a választ kibocsátó írnok és a kivizsgálásba bevont szakemberek, például az ügyhallgató (*auditor*). A regisztrumokban 1510-től tüntették fel a kibocsátott iratok árát és az ügyvéd nevét. Részletesen lásd: Wolfgang P. Müller, The Price of Papal Pardon. New Fifteenth-Century Evidence, in: A. Meyer – C. Rendtel – M. Wittmer – Butsch (eds), *Päpste, Pilger, Pönitentiarie. Festschrift für Ludwig Schmutge zum 65. Geburtstag*, Tübingen 2004, 457–81.

¹⁴ Vö. MOL DL 14480 (1451), DL 55333 (1446), DF 106763 (1509), DL 47392 (1520), DL 46311 (1495).

Egyáltalán nem személyes biztonságot vagy kiszámítható szabályokat várt a hivataltól egy szélsőségesen erőszakos világban, hanem épp ellenkezőleg. Az elhunyt férj rokonaival és barátaival kötött egyezsége – amely megtiltotta számukra a házasságkötést – megszegésére készült, amivel talán újabb veszélybe sodorta magát. Mihály azt állította, hogy *iustitia mediante*, azaz bírói úton keresi igazát, ellenfeleit azonban ezzel talán csak még jobban magára haragította. Az áldozat rokonai bizonyára nem nézték „nyugodt lélekkel”, hogy átverték őket, és mindent megtettek – jogi vagy erőszakos úton – azért, hogy a házaspár boldogságát megzavarják. Mindez persze csak bizonytalan feltételezés, az azonban egyértelműen látszik, hogy Mihály és Ágnes megdöbbentő éleslátással fordították a maguk hasznára a jog nyújtotta lehetőségeket, manővereztek az intézmények közötti hézagokban. Ha már úgylis Rómába kellett menniük vezeklő zarándoklatra, kihasználták az alkalmat arra, hogy a pápai hivatal segítségével megszabaduljanak a közösség előtt tett esküjük kötöttsége alól. A pápai feloldozás azt is biztosította számukra, hogy ellenségeik ne vonhassák később kétségbe – az egykori házasságtörésre és a gyilkosságra hivatkozva – házasságuk és leendő gyermekeik törvényességét. Megfontoltságukat és tudatosságukat az a taktikai lépés jelzi a leginkább, hogy Mihály egymaga nyújtotta be kérelmét, és elhallgatta, hogy Ágnest valójában már feleségül vette.

Ez az enyedi férfi és az asszony nem voltak kivételes emberek, legalábbis nem lenne logikus ezt feltételeznünk. A Penitenciária hivatalát mások is a helyi konfliktusok megvitására használták: a pápai jóváhagyás kieszközlésével azt akarták elérni, hogy ellenségükön felülkerekedjenek. Az ellenségeskedések nyilvánosság előtti reprezentációjáról több helyen, például a papgyilkosságok hátterét megvilágítani igyekvő hatodik fejezetben lesz részletesebben is szó, ám az elemzésre kerülő szövegeknek ezt a korabeli funkcióját érdemes mindvégig szem előtt tartanunk. Mihály és Ágnes történetében számomra a legdöbbenetesebb mégis rendkívüli tudatosságuk és tájékozottságuk. Honnan tudta egyáltalán egy mezővárosi férfi és nő, hogy a Penitenciária hivatala létezik és hogy problémájukra ott megoldást találhatnak? Talán a hozzájuk hasonló, egyszerű emberektől? A római hivatalhoz évente több tucat, a szentévekben több száz magyarországi hívő érkezett az ország minden tájáról. Nem mindenki utazott személyesen Rómába, de azok, akik valamilyen súlyos vétket követtek el – mint például az enyedi házaspár – mindig személyesen jöttek. A szász kisvárosból, Nagyenyedről 1455-ben két özvegyasszony, egy házaspár és egy plébános járt ott utoljára, de

a vele szomszédos, illetve a környékbeli településekről rendszeresen érkeztek emberek.¹⁵ Egy részük egyszerű pap volt, vagyis legfeljebb városi plébános, a másik, legnagyobb csoportot pedig – a magyarországi társadalom rétegződését tükrözve – a falusi jobbágyok és a mezővárosiak alkották.¹⁶ A kérelmezés költségeit figyelembe véve nyilvánvalóan a nagyon szegények nem voltak közöttük, de a jobbágyok többségét nem nincstelenek alkották. Őket nevezem egyszerű embereknek: a hatalmat, tudást, vagyont és az ellenőrzés eszközeit birtokló eliten kívüli csoportokat szokás érteni alattuk. Ami megnevezésüket illeti, alsó rétegeknek, illetve legnagyobb csoportjukat kiemelve parasztként és kézművesekként is szokták emlegetni őket.¹⁷ Az egyszerű emberek között nők természetesen éppúgy voltak, mint férfiak. Az írott forrásokban mégis az asszonyok a rejtőzködőbbek: Ágnes nevében is férje, Mihály írt a római hivatalhoz. És noha voltak olyan feltűnően önálló parasztasszonyok, akik maguk kértek feloldozást a Penitenciáriától, a legtöbben férjük neve alatt, egyszerűen „feleség” megjelöléssel jelennek meg az iratokban. Így a nők jelenlétére a korabeli mindennapokban gyakran csupán a képi ábrázolások emlékeztetik majd az olvasót.

De hogyan kerültek – kérdezem újra – magyarországi parasztok és kézművesek ilyen nagy számban a pápai udvarba a 15. és 16. században? A dolog azért ennyire hihetetlen, mert nem egyeztethető össze a köztudatban és a történetírásban egyaránt élő közhellyel, amely szerint e rétegek teljes tudatlanságban, elnyomásban, rettegésben és kiszolgáltatottságban éltek.¹⁸ Mihály és Ágnes ezzel szemben nem kevés szabadon felhasználható idővel és pénzzel, azaz cselekvési szabadsággal rendelkezett, amelyet egy összetett tudás, mondhatni műveltség birtokában használt a maga javára. Mert bár a műveltség bizonyára sokféleképpen

---

¹⁵ Az enyediak: ASV SPA vol. 6, fol. 23r (1455. dec. 30.). A 266 erdélyi kérelem között vannak gyulafehérváriak, vingértiak, segesváriak, medgyesiek, szebeniek, szászsebesiek, stb.

¹⁶ A magyarországi kérelmezők társadalmi összetételére vonatkozóan részletesebben lásd: Erdélyi, A Sacra Poenitentia (2005).

¹⁷ Vö. Peter Burke, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest 1991, 11. A hatalom és a felügyelet eszközeinek eloszlását szem előtt tartva szoktak elnyomókról és alávetettekről beszélni. David Sabean, *Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*, Cambridge 1984, 20–27. A 16. század elejének szóhasználatában ők a *common man*, a *Gemeiner Mann*, magyarul a „szegény község”. Vö. Péter Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás* (Európai Iskola) Budapest 2004, 36–39.

¹⁸ Például ez a szemlélet jelenik meg a közismert francia történésznél, Robert Muchemblednél is: *Popular Culture and Elite Culture in France*, Baton Rouge 1985, 14–42. Peter Dinzlacher szerint is alapvetően meghatározta a félelem a középkori ember gondolkodását és érzelmeit (*Angst im Mittelalter, Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung. Mentalitätsgeschichte und Ikonographie*, Paderborn 1996). Részletesebben erről később lesz szó, a Szökött szerzetesek című fejezetben.

definiálható, semmiképpen nem merném tudatlannak vagy műveletlennek nevezni azokat, akik egy ilyen meglehetősen bonyolult ügyben képesek eligazodni és a kiskapukon keresztül megoldást találni. Mihály és Ágnes maga döntött úgy, hogy felkeresi Rómában a lelki ügyekért felelős hivatalt. És bizonyára azt is tudták, hogy ehhez szakemberre lesz szükségük, aki végigviszi ügyüket a több ezer főt alkalmazó és bonyolult szabályok szerint működő kúriai ügyintézés labirintusában.¹⁹ Ilyen ügyvédet pedig a bazilikák környékén találhattak, akik bérelt irodáikban várták ügyfeleiket.²⁰ Első lépésként írásba foglalták a kérvényt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a szokásos latin jogi nyelvezet szerint formálták meg a szöveget. Az ügyvédeknek nagy szerepük volt abban is, hogy a megfelelő formában találják az elkövetett vétséget a felmentés érdekében. A gyors és pozitív elbíráláshoz fontos volt az is, hogy a prókátor otthonosan mozogjon a kúriában, vagyis nagy rutinnal és sok hivatali ismerőssel rendelkezzen, mivel a kérelmet ő nyújtotta be. Összetett szolgáltatásaik ügyfeleiknek nem kevés pénzbe került, így az ügyvédek maguk is érdekelték voltak a pápai levelek minél nagyobb forgalmában. A piacon a hamisított pápai levelek is megjelentek: hogy eleget tegyenek a rengeteg, ráadásul sietős ügyfél igényének, a minden hájjal megkent ügyvédek időnként hamis – de így olcsóbb – papírokkal látták el őket. Mivel mindkét fél jól járt, ez az üzletág virágzott a késő középkorban.²¹

---

¹⁹ A pápai kúriai tisztviselők számának pontos becslése azért nehéz, mert a korban elharapózott a hivatalhalmozás, illetve a gyakori cserélgetés és a tisztségek vásárolhatósága következtében rengeteg passzív tagot is számlált a hivatalnokokat felölelő kollégiumi rendszer. A késő reneszánsz pápaság legnagyobb hivatala, a Kancellária létszámát Thomas Frenz 1471-ben 300-ra, 1527-ben viszont már 700 körülire teszi. Vö. Frenz, *Die Kanzlei*, 200, 234.

²⁰ A szakma professzionalizációjára vonatkozóan lásd: James A. Brundage, *Professional Canon Lawyers: Advocates and Proctors*, in: Brundage, *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians, and Courts*, Chicago 2008, 344–70. A Penitenciária ügyvédi kollégiumának létszáma hivatalosan 24 fő, a gyakorlatban azonban legalább százan voltak. Vö. Schmugge – Hersperger – Wiggerhauser, *Die Supplikensregister*, 19–20; 48. A 16. század elején a kérelmek regisztrációja során már feltüntették az ügyvédek nevét is. Ugyan ismerünk magyar ügyvédeket, a Magyarországról jött hívek mégsem csak velük dolgoztattak, így tolmácsokra is nagy szükség lehetett. Magyar ügyvédek (*penitentiariae procurator*): Pangratius Blasii de Zemlir, váradihegyfoki prépost (Lukcsics, *XV. századi pápák*, 1,66.); Löwöldi Mihály magiszter, 1430. (Körmendi József, *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivio Secreto Vaticano, 1421–1536*, Budapest 1990, 59, 61.); Sabniczai Koprith Mihály, zágrábi egyházmegyés nős klerikus, 1438 (ASV SPA, vol. 2. fol. 100r). A Penitenciária magyar írónoka 1418-ban: *Dyonisius Johannis de Hene* (Lukcsics, *XV. századi pápák*, 1,55). A Kancellárián szintén dolgozott egy vagy két magyar klerikus (mint *scriptor, abbreviator, corrector*, stb.). Vö. Frenz, *Die Kanzlei*, 241.

²¹ Konkrét hamisítási ügyre lásd később, az *Élet a falakon túl* c. fejezet végét.

Történeteim rejtett főszereplői ezek a hivatásos szakemberek, akik nagy szerepet játszottak a kérelmek és a bűn létrehozásában. A közösen megalkotott kérelmekből megfigyelhetjük, hogy milyen módszereket alkalmaztak az erőszakos konfliktusok reprezentációja során. A korabeli mindennapokban elfogadottnak vélt normák megismerésére – paradox módon – éppen a normasértések elbeszélései adnak módot. Azok az intézmények – jelen esetben a Penitenciária –, amelyek részt vettek a reprezentációban, nem csupán közölnek valamit a múltból, hanem újra is teremtik azt. Ahogy a fegyelmezés folyamata megteremti magát a bűnt, az ebben résztvevő hivatal felügyeli és újraalkotja a társadalmi normákat és a mindennapi gyakorlatok megítélését. A pápai kegyelem tömeges igénylése és használata, az egyház és a hívek intenzív kapcsolata teremti meg lényegében a morált: a kérvények elemzésével megfigyelhetjük ennek létrejöttét és működését a mindennapokban.

A házasságok és a történetírás

A könyvben tárgyalásra kerülő történet Philippe Ariès-vel kezdődött 1960-ban, aki szerint a pre-modern családok kizárólag „erkölcsi és társadalmi egységek” voltak, és így teljességgel hiányzott mindennapjaikból az érzelem. A gyermekek és a házastársak kapcsolatai a 17.. századig roppant felszínesek maradtak, nem tudott tehát kialakulni a szoros rokonsági és szomszédsági kötelékek és szociabilitás keretei között valamiféle meghitt és intim családi otthon.²² Hasonló következtetésre jutott a hatvanas években a kvantitatív módszert alkalmazó történeti demográfia is és csupán az átalakulás ideje és helyszíne módosult általuk. John Hajnal szerint a reformációt megelőzően a házastársak és a szülők a magas halandóság miatt féltükben, tehát önvédelemből nem fektettek túl sokat érzelmi kapcsolataikba; a szerető család azonban ezt követően is Nyugat-Európában alakult ki csupán, mintegy a kapitalizmussal párhuzamosan.²³ Lawrence Stone volt a harmadik, aki évtizedekig meghatározta a családról és a házasságról való történeti gondolkodást. Angol viszonylatban állította fel kristálytiszta fejlődéselvű modelljét az érzelmi alapú család és házasság kialakulásáról, amely a 15-16. századi zsarnok férjek uralmától a 18. században az egyenlőségen és kölcsönösségen alapuló meghitt társ kapcsolatig ívelt.²⁴

Az Ariès által még kételyekkel telve megfogalmazott, a Hajnal tollán már európai dimenziókba emelt, majd pedig a Stone által kierielt tézisek szabták meg az 1970-es évek társadalomtörténeti fordulata utáni évtizedek történetírói diskurzusát és vitáit: többnyire a mondott téziseket vitatták vagy argumentálták. A házasságról folyó történeti diskurzust a források jellegzetességei is erősen befolyásolták. A késő középkorban a házasságról indirekt módon a munkához kapcsolódó források szólnak. Konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy a korabeli háztartások – az elit és az alsóbb társadalmi csoportok között egyaránt – a férj és a feleség közös vállalkozásaként hatékonyan működtek. A városi nők függetlenségét növelte a pestisjárványok okozta munkaerőhiány és a háztartáson kívüli munka lehetősége. Abban már megoszlottak a vélemények, hogy miként befolyásolta mindez a házasságon belüli szerepeket és hatalmi relációkat. Az egyik nézet képviselői a házastársak közötti gyakorlatias, magában a városi jogban is testet öltő egyenlőség mellett érveltek. A nők késő középkori aranykorát – a 16. század gazdasági és vallási változásai nyomán – ismételt elnyomásuk

---

²² Philippe Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien regime*, Paris, 1960.

²³ John Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*. In D.V. Glass – D.E.C. Eversley szerk.: *Population in History*. Chicago, 1965. 101–143. old.

²⁴ Lawrence Stone, *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500-1800*. London, 1977

követte.²⁵ A másik nézet szószólói ugyanakkor azt hangsúlyozták, hogy a nők változatlan jogi és társadalmi alávetettségét belépésük a munkaerőpiacra sem enyhítette érezhető módon.²⁶

A kora újkori kutatások által kiváltott vita a házastársi szerepekről és a hatalom megoszlásáról hamar visszatalált az érzelmek világához. Azok, akik az e korban nagy mennyiségben fennmaradt személyes forrásokkal (levelek, naplók és visszaemlékezések) dolgoztak, hevesen vitatták az Ariés-Hajnal-Stone tézist; a gazdag házassági tanácsadási irodalom által sugallt patriarchális kép mögött ugyanis a mindennapokban a házastársak közötti szeretetteljes, baráti, egymást támogató kapcsolat megannyi gesztusát vélték felfedezni. A kutatók azon csoportja azonban, akik a házasság érvényessége, illetve a kora újkorban egyre gyakoribbá váló felbontása (egészen pontosan a házasság érvénytelenítése vagy a felek elválasztása) ügyében folyó perek anyagait kutatták, ennél jóval sötétebb képet festettek a korabeli családi életéről. A szétválasztási perek ugyanis elsősorban a férjek erőszakos viselkedéséből vagy a feleségek házasságtöréséből keletkeztek. Ez oda vezetett, hogy sok szó esett elsősorban az alacsonyabb státusú rétegek családi életének a mindennapjairól szóló munkákban a feleség veréséről, vagy a házasságon kívüli szexualitásról.²⁷ A rágalmozási peranyagokat vizsgálva úgyszintén a társadalmi nemeket egymással szembeállító kettős mérce működését, a női becsületnek a szexuális magatartás korlátozására épülő mechanizmusát lehetett közelről megfigyelni. A források által ily módon már a témájukban is meghatározott történeti elbeszélések így előkelő „boldog” házaspárokat, és „ellenségeskedő” egyszerű sorsú férfiakat és nőket ábrázoltak. Mivel az utóbbiak esetében személyes források elvértve akadnak csupán, harmóniában eltöltött hétköznapijaikról nincs kézzelfogható történeti tudásunk. A házasságkötés, a felbomlásához hasonlóan, ezért sokkal jobban dokumentált, mint maga a prózai házaselet. A kétkezi munkából élő szegények – az egyik legújabb munka szerzője szerint – főleg anyagi számítások, s nem személyes vonzalom alapján választottak maguknak párt.²⁸ Újra megkérdőjeleződött tehát a társadalom széles rétegei körében korábban már kimutatott, érzelmi alapokon álló házasság történelmi léte.

Az amúgy sokrétű historiográfiai képet leegyszerűsítve kijelenthetjük, a témával foglalkozó kutatók két kategóriája ismert. Egyrészt vannak a pesszimisták, akik úgy vélik, hogy a nők és férfiak, illetve a házastársak tapasztalatai és a státusuk a szembenálláson és a különbségeken, magyarán a „férfiuralmon” alapult. Az optimisták szerint – a kutatott

---

²⁵ S. H. Rigby: *Gendering the Black Death: Women in Later Medieval England*. *Gender and History*, 3, 12 (2000), 745–54. old.; M. E. Wiesner: *Working Women in Renaissance Germany*. New Brunswick, 1986.

²⁶ M. Mate: *Women in Medieval English Society*. Cambridge 1999, 30, 96–100. old.

²⁷ Laura Gowing: *Domestic Dangers. Women, Words And Sex in Early Modern London*. Oxford, 1996.

²⁸ D. O'Hara: *Courtship and Constraint: Rethinking the Making of Marriage in Tudor England*. Manchester, 2000.

korszaktól és forrásoktól szinte függetlenül – a partnerség és a hasonlóságok domináltak a valamikori házasságokban. Magam az utóbbiak táborába tartozok. Az imént ismertetett szakirodalom beható ismerete alapján arra a nézetre jutottam, hogy a feleség verése nálunk kivételes gyakorlat volt, amit nem is tekintettek természetesnek vagy elfogadhatónak.

Az egyik, manapság már egyre inkább magától értetődő fontos felismerés, hogy lejárt a nagy magyarázó sémák kora és a helyükön új keletkezett: a társadalomtörténet interpretációs keretei ma roppant hiányosak. A házasság kapcsán még a szerelmet sem tudják a történészek definiálni. A múlt megismerése során a mindennapi tapasztalatok megismerésére törekszek. E könyv lapjain egyaránt szereplővé válnak egyszerű emberek és arisztokraták, ami társadalomtörténeti írásokban szokatlan. A parasztság és az arisztokrácia életét ugyanis két külön kultúra megnyilvánulásaként, és ennek megfelelően külön monográfiákban szokták tárgyalni. Céлом a rendhagyó tárgyalásmóddal az, hogy felhívjam a figyelmet az elit kultúra legmagasabb státusú képviselőinek, az „előkelők”-nek, valamint a népi kultúra legalsó státusú képviselőinek, az „egyszerű emberek”-nek a *közös* tapasztalataira, magatartásformáira és felfogásbeli azonosságaira a házasság és a család mindennapjai területén. Az antropológiai megközelítés lehetővé teszi számomra, hogy túllépjek a házasságot illető történészdiskurzus szokásos dilemmáin, és ily módon természetesnek, a korszakra nézve jellegzetesnek tekinthessem mind az egyéni vonzalmon alapuló, mind pedig a kifejezetten a társadalmi előmenetelt szolgáló érdekházasságot.

A forráshelyzet hazai sajátossága, hogy a szentszékek előtt lefolytatott házassági perek, melyeket a téma történészei máshol előnyben szoktak részesíteni, mind a mai napig titkosítottak! Az összefüggő forráskorpusz hiányából adódó helyzetet igyekszem azzal legyűrni, hogy az apostoli penitenciáriához benyújtott kérelmek mellett sokféle forrástípust felhasználok, kezdve a személyes gyerekkori emlékek történeti nyomaival, a Balassi versekkel, törvényekkel, egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel, folytatva a magánlevelekkel, a boszorkányperekkel el egészen az urbáriumokig. Mert bár nem könnyű, de szinte minden történelmi nyomból lehetséges valamilyen házasságra vonatkoztatható adatot előállítani.

A házasság korabeli intézményének sokféle adatból történő rekonstruálása segít elkerülni a csapdát, amelybe a kizárólag a normaszegési és fegyelmezési eljárások során keletkezett történelmi forrásokra alapozott történetírói elbeszélések szerzői szoktak beleesni. Nem a kivételes magatartásformák, hanem a bevett, a mindennapos társadalmi gyakorlatok kerülnek ugyanis ezáltal a történet fókuszpontjába. De a kivételes magatartásformák vizsgálata során is a házasság és a házasság mindennapi szokásai, a múlt embereinek a hozzájuk fűződő elvárásai és attitűdjei érdekelnek elsősorban. A házasságtörést vagy éppen a

válást érdemes csupán kivételes társadalmi gyakorlatnak tekintenünk, amelyek szemben állnak a hétköznapi – csendes és éppen ezért nem is igen látható – boldog házasságokkal. Így juthat szerephez e könyv lapjain a szerelem témája: a korabeli házasságok egy része, az arisztokrácia és a jobbágyok soraiban egyaránt, ezen alapult. Persze felvethető lenne, hogy mennyiben jogos a szerelem mai, a romantika korához köthető fogalmának a múltbeli, a XVI-XVII. századra való visszavetítése. Mivel régmúlt korok embereinek az érzéseibe nem könnyű bepillantnunk, szerelmen itt egyszerűen azt értem, amikor két ember a saját elhatározásából (vagyis nem külső kényszer hatására) összeházasodik és közös családot alapít.

Az antropológiai megközelítésből eredően a történetet a cselekvők perspektívájából mesélem el. Másképp fogalmazva a történeti elbeszélést döntő mértékben a korabeli cselekvők tapasztalati horizontja szabja meg. Ami feleslegessé teszi például a korabeli házasságról vagy eljegyzésről szóló teológiai koncepciók (mások által részletesen tárgyalt) kérdésének az itteni taglalását. Nem ez, hanem az a normarendszer érintette közvetlen közelről az emberek mindennapi életét, amelyet a hatóságok különféle szabályok útján öntöttek formába. Ennek a konkrét mikéntjéről több különféle felfogás is létezik. Én úgy látom, hogy a normák a társadalmi gyakorlatban gyökereznek és nem fordítva áll a helyzet. Ezért kezdődött e könyv fentebb Mihály és Ágnes cselekedeteinek bemutatásával, s elégszem meg a házasság egyházi és állami szabályozásának bemutatásával majd a későbbiekben. És ezért lesz szó részletesen alább a házasságkötés rítusáról. Noha a felekezeti versengés korában a rítust szabályozó elvek felekezetenként eltérőek voltak, a rítus mint olyan a felekezeten átívelően mindenki számára fontos, egyetemlegesen érvényes tapasztalat volt.

2.

„Szerettem egyszer egy nőt” Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül

Szombat Balázs 1489 tavaszán az alábbi kérelemmel fordult a házassági ügyeket legfelső fokon intéző pápai hivatalhoz: „egykor serdülőkorában, testi vágyaitól tüzelve házasságot kötött a jövőre vonatkozó érvénnyel Erdélyi Ágnessel, amelyet el is háltak. Ezt követően hasonló vágyaktól vezérelve egy másik Ágnessel is házasságra lépett, ezúttal jelenre vonatkozó érvénnyel, a lány szüleinek tudta nélkül. Ezt a házasságot jogi értelemben együttélésnek nevezik a nyilvánosság hiánya miatt. Ezt elhálták és sok éven át együtt éltek.”²⁹ Mivel azonban gyermekeket szeretne és Erdélyi Ágnessel kötött első házasságában maradni, kérte a Szentatyát, deklarálja, hogy házastársi kötelék nem fűzi a második Ágneshoz, hanem ettől függetlenül Erdélyi Ágnessel kötött házasságában szabadon megmaradhat, s ebből született és születendő gyermekei törvényesnek számítnak.

A korabeli Magyarországról Rómába érkező kérelmezők között – mintegy 200 házassággal kapcsolatos ügyről van szó az 1500 körüli évtizedekből – Szombat Balázs volt az egyetlen, aki a házasságkötés ügynevezett klandesztin, titkos voltára hivatkozva kérte házassága érvénytelenítését. Érvelése teljesen rendhagyó a többi európai kérelem között is. Ez ugyanakkor a házasság korabeli egyházi definíciója szempontjából teljesen érthető. Az egyházi döntéshozók ugyanis bár ajánlották a nyilvános házasságkötést, jelentse ez akár a szülők és a rokonság felügyeletét, akár a magánszerződést követő templomi szertartást tanúk mellett, a középkori kánonjog értelmében azonban az e nélkül kötött klandesztin házasságok is teljes érvénnyel bírtak. A házasság szentségének létrejöttéhez elegendő volt, ha a felek szóban kölcsönösen kinyilvánították beleegyezésüket a házasságba (*consensus facit nuptiam* elve). Ezen belül megkülönböztették a házassági akarat jelen (*per verba de praesenti*) és jövő idejű szavak általi kifejezését (*per verba de futuro*), amit másképp eljegyzésnek (*sponsalia*)

---

²⁹ „Olim in adolescentia sua constitutus colore libidinis accensus cum quadam Agatha Erdeli muliere dicte diocesis sponsalia per verba de futuro contraxisse, eamque deinde carnaliter cognovisset. Cum quadam alia Agatha etiam muliere prefate diocesis per parentes suos ignaros premissorum inductus matrimonium per verba de presenti, quod verius iuris interpretatione contubernium nuncupatur publice defecto, contraxit, illudque carnali copula consumavit et simul per plures annos in matrimonio huiusmodi permanserunt.” ASV Sacra Poenitentiaria Apostolica [a továbbiakban SPA], vol. 38. fol. 297. Győri egyházmegye, 1489. április 17. – A tanulmány az OTKA posztdoktori ösztöndíja (D-048 297) keretében folyó kutatások részét alkotja.

neveztek. Szombat Balázs kérelmében ezt azért nevezték mégis házasságnak, mert az ezt követő elhálás esetén már annak tekintették.³⁰

A házasság egyházi definíciója az egyház világi hatalomtól való függetlenedési törekvései közepette formálódott a 12. század során, így szöges ellentétben állt a világi igényekkel és gyakorlattal. Tömören: a középkori egyház egy magánszerződést propagált, amely exogám házastársak egymás iránti szeretetén és egyéni, önkéntes beleegyezésén alapult. A világi felfogásban ugyanakkor a házasság endogám kapcsolatok nyilvános szerződését jelentette, funkciója a rokonsági és birtokviszonyok szabályozása, a törvényes öröklés biztosítása volt.³¹ A két felfogás közötti ellentmondásból eredő vita a klandesztin házasságok körül összpontosult, s a 16. században tetőzött. Ennek eredményeképp az egyház a trentói zsinaton engedményekre kényszerült, a templomi szertartás kötelezővé tételével elismerte a rokonság ellenőrzését, és tovább enyhítette a rokonsági akadályokat.³²

Az általam vizsgált forrásokat – amint klandesztin házasságát az azt elvileg érvényesnek tekintő pápaság által érvényteleníteni igyekvő Szombat Balázs idézett kérelme is mutatja – e kettős hagyomány konfliktusa, dinamikája generálta. A két koncepció ellentmondása folytán a késő középkorban a házassági perek a házasságok érvényességének kérdése körül forogtak. Első fokon a házassági ügyek Magyarországon a vikáriusi bíróság joghatósága alá tartoztak.³³ Az Apostoli Penitenciária hivatalához benyújtott kérelmek mögött gyakran ezen a helyi fórumon zajló konfliktusok álltak.³⁴ Maguk a peranyagok, az ezeket rögzítő 15–16. századi szentszéki regiszterkönyvek azonban gyakorlatilag teljesen elpusztultak.³⁵ A korabeli házassági pereskedés és bíraskodás kérdésköre ezért statisztikailag megközelíthetetlen. A házassági pereskedéssel a velük kapcsolatos 100–200 vikáriusi oklevél alapján rövid

---

30 *Erdő Péter*: A házasság kánonjogi arculata a történelemben. In: *Uő*: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp. 2001. 229–231.

31 *Georges Duby*: *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore and London, 1978.; *Uő*: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban. Bp. 1987.

32 *Jutta Sperling*: *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparisons*. *Journal of Early Modern History* 8(2004) vol. 2. 67–108.

33 *Bónis György*: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. Kiad. Uő. Bp. 1997 (Jogtörténeti Tár I/1.) 621–658., 640., 651.

34 A hivatali szervezetről és működéséről, a hozzá beérkező összes magyarországi kérelem áttekintésével lásd *Erdélyi Gabriella*: *A Sacra Poenitentia Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században* (1–2. közlemény). *LK* 74(2003) 33–57., 76(2005) 63–103.

35 Kivétel ez alól a *PL Acta consistorialia* kategóriában található regiszterrészlet 1525-re, 1532-re és 1564-re vonatkozóan. Ismerteti *Erdő Péter*: Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi *protocolluma* tükrében. In: *Uő*: Egyházjog i. m. 100–108.

tanulmányban kánonjogi megközelítésben csupán Erdő Péter foglalkozott.³⁶ A konfliktusokban érintett felek kérelmeiből ennél jóval többre vállalkozhatunk. Noha mennyiségileg és jogi szempontból kivételesnek számítanak a római hivatalhoz feljutó ügyek, a kérelmek mint történetek vizsgálata mégis közelebb vihet minket nemcsak a kivételes, a deviáns magatartások, hanem a normálisnak tekintett gyakorlatok megismeréséhez is.

A Penitenciária vikáriusok elé visszakerülő határozatai magukba foglalták a kérelmező állításait, amelyek tartalmi részét egyfelől a kérelmező esküvel erősítette meg, másfelől az eseményeket közlelő tanúk segítségével ellenőrizték őket. Ily módon a helyi közösség, rokonság és szomszédság információs-hálózatának kontrollja alatt állnak e szövegek.³⁷ Ha az iratban tanúk által bizonyítottan valótlanosság szerepelt, ezáltal érvényét veszítette az irat, s kárba ment a római fáradozás és annak minden költsége. Kétségtelen azonban, hogy a történetek gyakran hézagosság, olykor érthetetlenek. A lényeg, a kérelmezés valódi motivációja olykor szándékosan van elhallgatva, mivel ez nem volt összeegyeztethető a nyíltan hivatkozott kánoni elvekkel. A történetek megértését máskor az nehezíti, hogy sablonos kánonjogi kategóriákba kellett gyömöszölni más logika szerint működő összetett konfliktusokat, érzéseket.

Mindebből kifolyólag e szövegek néhol lehetőséget adnak annak kifigyelésére, miként használták, manipulálták az emberek ezt a kettős normarendszert saját érdekeiknek megfelelően. Lehetőségeiket tovább növelte, hogy a kánoni elvek és az egyházi bíróságok gyakorlati működése között is jelentős különbség mutatkozott. Néhol pedig egészen plasztikusan kitapinthatóvá válnak a házasság népi és egyházi konstrukciója közötti különbségek. Az alábbiakban a házasságkötésnek és a házasságtörésnek a rítusait, interpretációit és ábrázolásait mutatom be a fenti jelenségek iránti érzékenységgel, a témakört érintő historiográfiai vitákra menet közben reflektálva. A házasság népi konstrukciójának vizsgálatára az ad lehetőséget, hogy a kérelmezők többsége az úgynevezett egyszerű emberek közül került ki.³⁸ Negatív definícióval élve a vagyont, hatalmat, tudást és az ellenőrzés technikáit birtokló eliten kívüli csoportokat szokás rajtuk érteni. Tehát az egyházi és feudális eliten kívüli csoportok, falusi és mezővárosi jobbágyok, városi lakosok és kispapok –

---

³⁶ Erdő Péter: A házasság érdekében folyó perek a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Egyházjog i. m. 239–244.

³⁷ A tanúk meghallgatásán alapuló vizsgálatokat a kérelmekben ismétlődő formulák is jelzik: „Committatur ordinario loci, et si vocatis vocandis constiterit premissa vera esse, declarat, ut petitur.” ASV SPA vol. 37. fol. 225v.

³⁸ A kérelmezők társadalmi összetételére lásd részletesen Erdélyi G.: *A Sacra Poenitentiarum Apostolica* i. m. 69–81.

kánonjogban jártas pápai ügyvédek által végső formába öntött – írásos kérvényei szolgálnak forrásomul.

Az eljegyzéstől a gyermek születéséig

A világi gyakorlatban a házasság az egyház által elvárt egyetlen aktus helyett egy folyamat során jött létre, az elköteleződés anyagi, érzelmi és fizikai jelei, rítusai sorozatával. Ebbe a folyamatba tartozott az eljegyzés. Nemes *Pazchoch*-i István, aki papi pályára készült, de sógora rábeszelésére közben eljegyezte a hét éves Jusztiniórát, számol be ennek rituáléjáról: „mások jelenlétében megkérdezték tőle, hogy szereti-e a lányt, amelyre azt felelte, szeretem, majd a következőt mondta, jóllehet nem emlékszik rá, hogy jövő vagy jelen idejű érvénnyel: feleségül fogom venni illetve veszem”.³⁹ A lányos, illetve fiús házban kötött magánszerződések szóban tehát az egyházi szertartás mintáját követték. Az egyház elvárása szerint a beleegyezés az önkéntességen és kölcsönös szereteten kellett, hogy alapuljon. A házasság kötelékét létrehozó szavak elhangzása esetén is lehetett tehát érvelni a szükséges érzelmi és akarati összetevők hiányával. Ezt tették azok, akiket szüleik, rokonaik kiskorúan házasságba kényszerítettek, érett fejjel azonban megpróbálták ellenszegülni szüleik döntésének. Nemes Szencsei László fia László azt mondta, ő „inkább félelemből, semmint szerelemből” mondta ki a beleegyezés szavait, amikor nyolc évesen és korai árvaságra jutva Káplán Kelemen eljegyeztette vele Luca nevű lányát. Az após a házasságért cserébe az árva atyai örökségének megszerzését ígérte, engedetlenség esetére nézve pedig a fiút halállal fenyegette. A kényszerű frigy a lányos házban zajlott, ahová csellel csalták Lászlót, a megegyezést a házasulandó felek kézfogása szentesítette.⁴⁰ A családi vagyon egyben tartása motiválhatta a nyolc éves *Czeph*-i Szabó Gergely fia Benedek és az eljegyzés alsó kánoni határánál, vagyis hét évnél is fiatalabb „még gyermek”, *Czeph*-i Katalin eljegyzését. Így Benedek, amikor felnőtt fejjel 1439-ben másik nőt kívánt feleségül venni, azzal érvelt, hogy a „nem szerelemből vagy szeretetből, hanem földi javak végett” kimondott szavak

---

39 „itaque interrogatus in aliquorum presentia idem exponens si diligebat eam, respondit diligo, et qui licet non recordetur an per verba de presenti an de futuro dixit: Recipio vel recipiam illam in uxorem”. ASV SPA vol. 29. fol. 214v. Egri egyházmegye, 1480. augusztus 19. *Pazchoch* talán Pásztó mezőváros (Heves m).

40 Uo. vol. 10. fol. 204r–205r. Zágrábi egyházmegye (Szencse: falu Kőrös megyében), 1462. január 3. Lásd még uo. vol. 93. fol. 162rv.: „dicta sponsalia manum eidem Paulo porrigendo confirmasset”.

érvénytelenek.⁴¹ Az érzelmi elköteleződés hiányára apelláló kifejezés továbbá a „csupán hanggal, de nem szívből” jövő beleegyezés elhangzása.⁴²

A fenti példák, akár csak Szombat Balázs bevezetésekként idézett érvelése fényében úgy tűnik, nehéz dolga volt annak, aki megpróbált a kánonjog nyújtotta kikaput kihasználva, rokonsága kizárásával magának választani házastársat. Kelemen váci kanonok szavai is azt erősítik meg egy a szabályt erősítő kivétel kapcsán, hogy a házasságok szülői ellenőrzése volt a mindennapok normája. Noha Kelemen „tudta, hogy György özvegye, Ágnes, aki nemes asszony volt, szülei beleegyezése nélkül kötött házasságot Benedekkel..., mivel azonban *úgy hitte, hogy az ilyen házasság érvénytelen*, összeadta Gáspárral..., ami miatt talán kiközösítés sújtja őt.”⁴³ Vagyis a legalább középfokú egyházi műveltséggel felvértezett váci kanonok maga is a házasság laikus konstrukcióját követte.

A vizsgált kérelmek alapján úgy tűnik, hogy a szülők és a helyi közösség közreműködése és ellenőrzése mellett kötött házasságok voltak az elfogadottak nemcsak a nemesség körében. A különböző házasságkötési akadályok diszpenzációját kérők mintegy mellékesen, de egyetlen klandesztin házasság kivételével egyöntetűen megjegyzik: házasságuk nyilvánosan (*publice*) jött létre.

A magánszerződést követő templomi szertartás (*solemnizatio in facie ecclesie*) szintúgy a házasságot létrehozó rítusnak számított. Ezt tükrözik annak a pécsi egyházmegyei asszonynak, *Povaczovch* Balázs lánya Dorottyának a szavai, akit első jegyese elhagyott és másik nővel alapított végül családot. Dorottya mikor ezt megtudta kilencévi várakozás után – szól kérelme – eljegyezte magát egy másik férfival. Úgy tűnik azonban, hogy döntését nem mindenki fogadta el környezetükben, második házasságát gyanú övezte, mert mint írja, noha semmiféle kánoni akadály nem áll házasságkötésük előtt, mégis kéri annak deklarációját, hogy második jegyesevel „házasságot köthet a jelen idejű elköteleződés kimondásával és ezt

---

41 „non ex aliquo amore aut dilectione, sed tamen propter bona temporalia”. Uo. vol. 2. fol. 54r. Váradai egyházmegye, 1439. március 23.

42 „voce tantum et non corde”. Például uo. vol. 15. fol. 209v.

43 „sciens nobilem Agatam relictam quondam Georgii absque consensu parentum suorum cum Benedicto contraxisse..., *credens matrimonium huiusmodi fore nullum*, eandem Agatam matrimonialiter secundo cum quodam Gaspere coniunxit carnali copula subsecuta, ob que dubitat excommunicationis sententiam incurrisse.” Uo. vol. 11. fol. 240r. 1463. november 23. A hivatal vezetőjének jóváhagyása és utasítása (a kanonok „sürgesse őket, hogy kezdeményezzék szeparációjukat vagy szerezzenek diszpenzáció”) jól mutatja az egyház rugalmas magatartását.

követően egyházi szertartással, illetve egyebekkel az ország szokása szerint”.⁴⁴ Vagy ahogy az ország másik részén, a váci egyházmegyei Domonyon plébánosként szolgáló Péter fia Lukács fogalmaz: „ahogy ezen a vidéken szokás, a házaspárt összeadtam és megáldottam”.⁴⁵ A szertartás részét képezte a gyűrűk megszentelése.⁴⁶ A hazai egyházmegyei zsinatok határozatai az alsópapságot arra intették, ne solemnizáljanak templomban titkos házasságokat.⁴⁷ Vagyis a szüleiktől függetlenedő fiatalok is ragaszkodtak a papi közreműködéshez, ettől remélve házasságuk elismerését a helyi nyilvánosság előtt. De a másodszer és harmadszer házasodók is ragaszkodtak a templomi szertartáshoz az egyházi tiltás ellenére: az őket ennek ismerete hiányában vagy a felek rábeszélésére összeadó papokat, amennyiben a dolog kitudódott, kiközösítés és egyházi feletteseik büntetése sújtotta, amelyre Rómában kértek orvoslato.⁴⁸

A szóban forgó római fórumhoz benyújtott kérelmek európai összehasonlító elemzése során nemrég Jutta Sperling felvetette, hogy a házasságkötési szokások az öröklési renddel összefüggésben mutatnak régióként különbséget. Ezek szerint ott voltak elfogadottak és elterjedtek a szülői beleegyezés és egyházi formalitás nélkül kötött klandesztin házasságok, ahol fiúk és lányok egyenlően részesültek a családi örökségből, a házassággal pedig a felek vagyona közössé vált. Ez volt a jellemző Spanyolországban és Portugáliában. Másol, így Németországban, Hollandiában és Itáliában, ahol a fiúági öröklés biztosítása miatt szükség volt a házastársak vagyonának elkülönítésére, a hozomány szokására, a rokonság szoros ellenőrzés alatt tartotta a házasodó feleket, ami a házasságkötések nyilvános és templomban formalizált helyi gyakorlatához vezetett.⁴⁹ Érdekes lenne megvizsgálni, hogy viszonyul ehhez a modellhez a magyarországi minta. Nekem elsőre a modell társadalmi differenciálatlansága okoz problémát. Mert például Magyarországon is többféle örökösödési rendszer működött egyszerre. A nemesi öröklési rend a fiúági öröklésen alapult, a lányoknak az apai örökségből csak negyedrészt juttatva,⁵⁰ a polgár és a jobbágy lányok viszont testvéreikkel egyenlően részesültek a családi vagyomból. A férj és feleség között a városi

---

44 „matrimonium per verba de presenti contrahere et illud postmodum in facie ecclesie solemnizare seu alias ad uberiora iuxta morem patrie procedere valeant”. Uo. vol. 71. fol. 161rv. Váci egyházmegye (Domony falu Pest megyében), 1524. augusztus 11.

45 Uo. vol. 3. fol. 379v–380r. 1452. július 9.

46 „solemniter connubia celebravit eorum annulos consecrando” – mondta egy szepetneki (Zala m.) pap. Uo. vol. 3. fol. 295r. 1452. április 2.

47 A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad. Solymosi László. Bp. 1997. 68.

48 A hazai kérelmek között 24 ilyen (a visszatérő formula szerint: „secundo nubentes benedixit”) esetet számoltam.

49 J. Sperling: Marriage i. m. *passim*.

50 Fügedi Erik: Az Elefánthyak. Bp. 1999. (Osiris. Mikrotörténelem) például 42., 72.

polgárságnál vagyonszövetség jött létre.⁵¹ Ha tehát abból indulunk ki, hogy a nyilvánosan kötött házasságok gyakorlata volt nálunk az elterjedt, akkor a nemesség illeszkedik a fenti modellhez, a társadalom nagyobb részét kitevő jobbágyság és polgárság azonban nem. Mindez csupán kezdeti hipotézis, a probléma alaposabb elemzést kíván.

Bár az egyház az érett középkorban erről folytatott viták lezárultával nem szabta azt érvényesség feltételének az elhálást, a jegyességük vagy házasságuk érvénytelenítése mellett érvelők gyakran érveltek ennek hiányával. Csázmai Miklós fia Tamás történetében az elhálás úgy jelenik meg, mint amit kifejezetten a házasságot létrehozó rítusként interpretáltak és manipuláltak:

„Fiatalkorában papnak készült, de egy este István, aki egy közeli falu plébánosa volt, s egy egyedülálló nőt akart férjhez adni, csalárd módon őt házába hívta, s bőségesen etette-itatta. Tamás ettől olyannyira lerészegedett, hogy nem tudta mit cselekszik, értelmét és látását is elveszítve. István ekkor Tamást ágyba fektette, majd házába hívta a nő rokonait, hogy megmutassa nekik, hogy a nővel aludt. Így mikor reggel felébredt, azzal fogadták, hogy szóban is egyezzen bele a házasságba, s amikor ezt nyíltan elutasította, halállal fenyegették, amit csak úgy tudott elkerülni, hogy azt mondta a szokásos szavakkal, hogy a mondott nővel házasságot kíván kötni, de azzal a szándékkal, hogy amint lehetősége lesz rá, ezt felbontja. Ezután arra kényszerítették, hogy a nővel aludjon, akivel így négy napon át együtt feküdt az ágyban, de testi közönség nélkül, csupán az alkalmat várva szabadulására. S amíg így feküdtek, a magát tartóztatni nem tudó nő azt mondogatta neki, hogy annak a jele, hogy el akarsz hagyni, és nem szeretsz engem, hogy nem akarsz a kívánságomnak engedni, de tudod bizonyára, hogy ezért barátaim téged halállal büntetnek. Így szabadulni akarván, végül félelemből eleget tett a nő kívánságának, s az egyik éjjel az ágyban együtt létükben, csupán egyszer tettel is feleségének ismerte meg, utána azonban eljött tőle és felszenteltette magát.”⁵²

---

⁵¹ *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. TSz 25(1982) 4. sz. 634–644.; *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 26.) 8–10. Az öröklési rend különbsége kapcsán Péter Katalin már sürgette a nemesi és jobbágy nők önállósága sajátosságainak vizsgálatát. *Péter Katalin*: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 383–394., 388.

⁵² A fordítást jelentősen egyszerűsítettem. ASV SPA vol. 3. fol. 78v–79r. 1450. január 3.

Tamás kérvényét a főpenitenciárius jogi szakértők javaslatára helybenhagyta. A Tamáshoz hasonlóan csalárdul leitatott, öntudatlan állapotban, papi pályára készülő klerikusok által „érett elhatározás nélkül” kötött házasságok – e jelek szerint a kortársaknak valószerűnek ható – történetei több variációban ismétlődnek.⁵³ A pappá szentelésük előtt álló klerikusok közül többen is fiatalkori botlasként emlékeznek, s a „test törekenységétől” vagy „érzéki vágyaiktól” vezérelt kapcsolatként ábrázolják együtt töltött éveiket tipikusan egyedülálló, özvegy asszonyokkal. Pásztor Urbán amíg Paks mezővárosban tanult és harangozóként dolgozott a plébánián, Katalin nevű gazdasszonya egyben szeretője volt.⁵⁴ Elcz-i Dávid fia Boldizsár betegségében fogadalmat tett, hogy ha Isten segítségével meggyógyul, papnak megy, amiért aztán huszita–katolikus vegyes lakosságú vidékre ment tanulni, s itt került hasonló viszonyba egy eretnek özvegygel.⁵⁵ Az egykori hasonló klerikus-diáksorsból adódóan hasonlóan tűnő kapcsolatok ábrázolása ott különbözik egymástól, hogy Boldizsár ezután tagadja, hogy a kényszerházasság után együtt hált volna feleségével, Urbán azonban elmondja, hogy még évekig együtt élt Katalinnal, gyerekeket nevelve. Bajba azonban a kapcsolat eltérő utólagos ábrázolásai mellett mindketten ugyanakkor kerültek: amikor szeretőjük teherbe esett. Ekkor Boldizsárt az „özvegy szülei és barátai”, Urbánt a város földesura kényszerítette a teherbe ejtett asszony feleségül vételére.

A házasságon kívüli kapcsolatokat, egyedülálló nők és klerikusok együttélését tehát környezetük, a lányos rokonság, közösség és a hatóságok egyaránt eltűrték. A türelmi küszöböt a teherbe esés jelentette. Ekkor valamennyien a nő becsületének védelmére siettek a házasság kikényszerítésével. A már felszentelt papság konkubinátus kapcsolatainál ez a megoldás azonban nem állt rendelkezésre, s mivel terhesség vagy gyermekszületés esetén a házvezetőnő szerep nyilvánosság előtti „látványos” fenntartása már nem működött, ilyenkor rendszerint a nő eltávolításával igyekeztek a botrányokat elkerülni. Máriavölgyi Jeromostól, Nagyszében prédikátorától is ezt várta a vikárius és a földesúr egyaránt, ő azonban más megoldással próbálkozott. Amikor a házában élő Gertrúd gyermeket szült, a gyermeket a botrányok elkerülése végett dajkaságba adták:

„A szolgáló megígérte, hogy elviszi a lányához, aki... éppen saját gyermekét szoptatta Kercen, ahol lakott. Miután pénzzel és a gyermek táplálásához szükséges dolgokkal ellátta őket, a szolgáló megígérte, hogy a gyermeknek tökéletesen gondját viselik, s a gyermeket

---

⁵³ Lásd még például ASV SPA vol. 2. fol. 43r.; vol. 65. fol. 18r.

⁵⁴ Uo. vol. 69. fol. 111v–112r. 1522. március 30.

⁵⁵ Uo. vol. 15. fol. 209v. Esztergomi főegyházmegye, 1467. december 7.

elvitte. Harmadnapra a szolgáló visszatért és beszámolt mindenről: a gyermeket elvitte, megkeresztelték, lányának táplálásra átadta, akinek jóllehet már kezd apadni a teje, de gondoskodnak szoptatós dajkáról, és lánya mindenben gondját viseli. Ekkor ő aggódni kezdett, nehogy a gyermek a tej hiánya miatt meghaljon, ezért visszaküldte a szolgálót, hogy bizonyosan gondoskodjanak tejben bővelkedő dajkáról. A szolgáló vissza is ment a lányához, néhány nap múlva mégis a gyermek halálának hírért hozta, de nem tudja igazából, hogy a tej hiánya, a rossz dajka vagy valami más betegség miatt halt-e meg a gyermek.”⁵⁶

Jeromost ekkor az egyházközség tagjai gyermekgyilkosság miatt panaszolták be egyházi feletteseinél, „azt állítván, hogy vétkes, mivel a gyermeket eltávolította saját anyjától”. Ez alátámasztja azt a megfigyelést, hogy anya és újszülött szétválasztása, a gyermek dajkaságba adása a korabeli Magyarországon szokatlan dolognak számított.⁵⁷ Miközben Jeromos ártatlansága bizonyításaképp a gyermek iránti odaadó gondoskodását ábrázolja, eközben egyúttal – minden manipulációt nélkülözve – megjelenik a pap és az asszony ragaszkodása is egymáshoz. Kapcsolatuk kezdetén Gertrúd még férjénél volt, együttélésükre csupán a férj halálával és Jeromos plébánosi állásával nyílt lehetőség. Ezt követően már egy gyermeküket elvesztették, Gertrúdnak a botrányok miatt a plébániáról mennie kellett. Hamarosan azonban „a test csábításának engedve” ismét házába fogadta az asszonyt, aki ismét gyermeket szült.⁵⁸ A „test csábítása” sablonosan ismétlődő indoklásul szolgál a házasságon kívüli szexuális kapcsolatoknak. Teljesen rendkívüli ezért Sike István fia Dömötör papi pályára vágyó klerikus kérelmének felütése: „szeretett egyszer egy nőt”. Az ebből következő események, titokban születő gyermekük, aki születését követően nemsokára meghal, nem kivételes a kérelmek között, ennek ábrázolása azonban megrendítő: A házában élő asszony terhesen útra kelt, hazafelé jövet a hegyen átkelve a kocsi felborult és az asszony méhére esett, ami miatt – ahogy ezt hazaérkeztekor Dömötörnek azonnal elmesélte – úgy érezte, hogy 5–6 hónapra meg fog szülni. Dömötör kérdésére, hogy mit érez, éle-e a gyermek a méhében még, azt felelte, hogy nem mozog, hanem mint a kő áll a méhében. Gondoskodj magadról, mondta neki erre attól való félelmében, hogy a környéken kitudódik a dolog, és azzal a szándékkal, hogy a nő a magzatot a szokásos gyógyszerekkel megmentse. Végül aztán egyik éjjel megszületett a fiú,

---

⁵⁶ Uo. vol. 66. fol. 1088rv. Esztergomi–milkói egyházmegye, 1521. február 22.

⁵⁷ *Péter Katalin*: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. (Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.) 13.

⁵⁸ ASV SPA vol. 66. fol. 1088rv.

de amikor Dömötör az anya hívására hozzá sietett, hogy megnézzze, mire odaért, halva találta.⁵⁹ Dömötörnek sikerült az eseményeket titokban tartania, így lelkiismereti tényezők indíthatták elsősorban a pápai kegy megszerzésére.

A szélsőséges helyzetekben magzat és az újszülött odaadó óvásáról, gondozásáról szóló történetek számomra mindennél meggyőzőbb cáfolatai a gyermekek iránt a hagyományos társadalmakban, családokban tanúsított közömbösség régebbi, ám életerős historiográfiai tételének.⁶⁰ A magzatról, gyermekről szóló bensőséges hangvételű történetek pedig talán a szülők bensőséges kapcsolatának reprezentációi is egyben.

Az *amor*, szerelem házassághoz kapcsolása – mint láttuk – negatív formában jelenik meg csupán e szövegekben: „nem szerelemből, hanem félelemből/földi javak végett”. Direkt összefüggésbe kerülnek ugyanakkor néhány házasságon kívüli, tiltott kapcsolat elbeszélésében: Széplaki Márton pap „Klára iránti szertelen szerelmének fogjaként (*amore inordinato captus*) és ördögi sugallattól vezérelve” megölte szerelme férjét, aki tudott kapcsolatukról, és feleségét emiatt többször halállal fenyegette.⁶¹ A szenvedélyes szerelemként ábrázolt érzések Meggyesi János klerikus elbeszélésében ugyan nem vezettek ilyen tragédiához, de mulékonynak bizonyultak. A szeretett nő, Margit férjnél volt ugyan, mégis egy nap összeházasodtak, amire a férj tartós távolléte adott lehetőséget. Évekig együtt is éltek, végül azonban – bizonyára a férj előkerültével – Margit visszament férjéhez, János pedig – talán bánatában, csalódottságában – ezután papi pályára készült.⁶²

A házasságon kívüli viszonyokhoz kapcsolt, bajt hozó szenvedéllyel szemben az együttélésből fakadó „házastársi szeretettel” (*coniugali affectu cohabitare/tractare*) érveltek néhányan második házasságuk elismertetése mellett.⁶³ Az első feleség elhagyása vagy eltűnte, török fogsága miatt újránházasodók – a házasság mint a paráználkodás vétkének megelőzését szolgáló intézmény egyházi felfogása jegyében – azt az érvet is hatékonyan használhatták, hogy még túl fiatalok ahhoz, hogy önmegtartóztatóan éljenek.⁶⁴ A

---

59 Uo. vol. 15. fol. 155v–156r, váradi egyházmegye, 1467. február 6.

60 John Hajnalnak az európai házasság- és családmodellekről, a „keleti/hagyományos” modellben a családon belüli bensőséges kapcsolatok hiányáról szóló tézisének kifejtését és egyúttal kritikáját 17. századi jobbágyházaspárokra és gyermekeikre vonatkozó példákra támaszkodva lásd Péter K.: Szerelem és házasság i. m. 9–14.

61 ASV SPA vol. 73. fol. 611v. Pécsi egyházmegye (Széplak mezőváros Tolna megyében) 1525. április 3.

62 Uo. vol. 65. fol. 9v. Egri egyházmegye, 1519. április 6.

63 Lásd például uo. vol. 73. fol. 633v.

64 Lásd például uo. vol. 24. fol. 27r.; vol. 48. fol. 485rv.; vol. 48. fol. 507rv.; vol. 71. fol. 91r.

leggyakrabban azonban a gyermeknemzésre (*pater/mater effici liberorum*) hivatkoztak,⁶⁵ amint Szombat Balázs is ezt tette előjáróban idézett kérelmében.

Míg a szexualitás és a házasság korán összekapcsolódott tehát, a szenvedélyes, romantikus szerelem a 18. század végéig inkább a házasságon kívüli kapcsolatok diskurzusát jellemezte.⁶⁶ Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ne kötöttek volna a késő középkori egyszerű férfiak és nők között szerelmi házasságok. Mert vannak, akik nem beszélnek ugyan szerelemről, de egyházi és világi törvények, hatóságok, rokonság ellenében rengeteget küzdenek, kockáztatnak egymásért, házasságon kívüli viszonyuk elismertetéséért. *Craws* Mihály és Berton Ágnes, akik 1500-ban Rómába zarándokoltak az enyedi városi törvényszék által rájuk kirótt vezeklésként, miután Ágnes férjét, aki otthonukban együtt érte a szerelmespárt, a dulakodásban megölték. Ágnest ekkor halálra ítélték, rokonai és barátai azonban kiváltották. Mihállyal ekkor titokban eljegyezték egymást, noha az elhunyt férj barátai a megegyezést célzó tárgyalásaik során megeskették Mihályt, hogy sosem veszi Ágnest feleségül. Ők azonban nem mondtak le erről, ezért a vezeklő zarándoklatot egyúttal ügyesen arra is felhasználták – a normák közötti rések kihasználását, a bíróságok korabeli kreatív használatát tanúsítva –, hogy a közösség előtt őket kötelező eskü alól pápai felmentést kapjanak, és összeházasodjanak.⁶⁷

A házastárs szabad és tudatos egyéni választására utalnak továbbá azok a tipikus, ismétlődő történetek, amikor az első férjet vagy feleséget – az elhagyott fél fogalmazásában – „nem tudni milyen, hacsak nem ördögi lélektől vezérelve” (emlékezzünk a szertelen szerelem és ördögi sugallat összekapcsolására) hagyják faképnél és házasodnak újra. Ilyen, a sorsáról, házasságáról önállóan döntő nő képében jelenik meg Csiszár Ferenc váradi polgár felesége férje előadásában: saját javait pénzzé téve férjét elhagyta, s Budán egy törökkel kötött házasságot.⁶⁸

Törvényes és tiltott szerelmek

Az eddigiekből mérleget vonva: jellegzetesnek a sokféleséget, a házasságok és ábrázolásaik széles tárházát tartom. Először láttuk a szülők által kiházasított gyermekek történeteit; aztán itt végezetül – úgy tűnik, a gyakori második és harmadik házasságok velejárójaként – a szabad egyéni választásból született házasságokat. Ha a korabeli házasságokkal foglalkozó

---

⁶⁵ Lásd például uo. vol. 5. fol. 185v.; vol. 29. fol. 212r.; vol. 71. fol. 91r., fol. 94v–95r., fol. 161rv.

⁶⁶ *Niklas Luhmann: Love as Passion. The Codification of Intimacy. Cambridge, 1986. 10.*

⁶⁷ ASV SPA vol. 48. 475v–476r. Erdélyi egyházmegye, 1500. március 22.

⁶⁸ Uo. vol. 121. fol. 64rv. Váradi egyházmegye, 1548. január 15.

összefoglalásokat és elméleti vitákat ismeri valaki, a forrásokat azonban nem olvasta, akkor azt mondaná, hogy ez lehetetlen, a kettő egy időben és egy helyen nem létezett. Találkozhatott már azzal a nézettel, hogy a tradicionális, nagycsaládokban élő társadalmakban a családok közötti szövetségek jegyében kötött házasságokban a házastársak közötti viszony a tiszteleten alapul, egyéni választás, partnerkapcsolat és szerelem a házasságban kizárólag Nyugat-Európában létezett az 1500-as évek után.⁶⁹ Ismét mások ennek az ellenkezője mellett szálltak síkra: a tipikusan nagycsaládokban élő szerelmes házaspárokról beszéltek.⁷⁰ Ennek a tézisnek a cáfolatául írta le néhány évvel ezelőtt egy német–orosz szerzőpáros több tucat kultúra összehasonlítása alapján, hogy ott jellemzőek a szerelmi, partneri viszonyon alapuló házasságok a közvetített intézménnyel szemben, ahol a szexuális kihágásokért egyformán büntetnek nőket és férfiakat.⁷¹

Ami Magyarországot illeti, mint közismert, a városi és az úriszéki törvényszékek házasságtörésért a nőket és a férfiakat egyaránt halállal sújtották.⁷² Mészáros István, a bártfai Szent Egyed-templom Szent Erzsébet-oltárának igazgatója egy akkoriban történt eset elbeszélésével próbált lebeszélni tiltott viszonyuk folytatásáról egy asszonyt és szeretőjét: Kassán nemrégiben házasságtörésért – mesélte nekik – Márton feleségét, Barbarát vízbe fojtották, szeretőjét pedig lefejezték.⁷³ Hogy az esetet elrettentésül a környéken mesélték, ez is azt mutatja, hogy az ilyen ítélet végrehajtás ritka volt, mesélnivaló dolognak számított. E szigorú elv gyakorlati érvényesülésének több minden gátat szabott, a házasságtörések kezelését így inkább a sokféleség, mint az egyöntetűség jellemezte. A bíróságon forgó házasságtörési (és egyéb) ügyek ugyanis még az ítélelhozatal előtt vagy után, de gyakran megegyezéssel végződtek.⁷⁴ Sőt, a közösségi norma kifejezetten a felek megbékélése volt,

---

⁶⁹ *John Hajnal*: European Marriage Patterns in Perspective. In: Population in History. Ed. by D. V. Glass–D.E.C. Eversley. Chicago, 1965. 101–143.

⁷⁰ *Paul C. Rosenblatt*: Metaphors of Family Systems Theory: Toward New Constructions, New York–London 1994. (Perspectives on Marriage and the Family).

⁷¹ *Victor C. de Munck–A. Korotajev*: Sexual Equality and Romantic Love: a Reanalysis of Rosenblatt's Study on the Functions of Romantic Love. Cross-Cultural Research 33(1999) 265–277. Erre az érdekes tanulmányra Péter Katalin hívta fel a figyelmem, segítségét ezúton is köszönöm.

⁷² Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.)

⁷³ ASV SPA vol. 35. fol. 171r. 1486. március 30.

⁷⁴ Ennek megértését segítik a jogantropológiai és a konfliktus-modellen alapuló társadalomtörténeti elemzések: a pereskedések a magánkonfliktusok rendezésének egyszerre sokféle eszközzel zajló folyamatában gyakran a vita nyilvánosságra hozatalát, a hatalom bevonását szolgálták, céljuk nem feltétlenül a vita lezárása, az ítélelhozatal volt. Vö. *Martin Dinges*: Usi della giustizia come elemento di controllo sociale nella prima età moderna. In:

amint Balázs deák esete is mutatja az erdélyi egyházmegyéből. Balázs – mint írja –, miután „nem bírta nyugodt lélekkel elviselni felesége házasságtörését”, világi bíróság előtt bevádolta, amely idézem: „a vidéken honos jog szerint halálra ítélte.” Az ítélet végrehajtást tétlenül néző Balázs deákot az egyházközség tagjai ekkor feleséggyilkosság vádjával a püspökkel kiközösítették. Erre válaszul kérte Balázs a tételes jog nevében a közösségi igazságszolgáltatás felülbíráását a római gyóntatóhivataltól.⁷⁵ Paxy Barnabás az egi egyházmegyében zsarnoknak nevezi azt a földesurat, aki házasságtörésen ért feleségét halálra akarta ítéltetni. Barnabás ekkor feleségét kiszabadítva a vikárius elé vitte az ügyet, aki ágytól és asztaltól szétválasztotta őket, lehetővé téve különélésüket.⁷⁶

Hasonlóan jártak el azok a férfiek, akik feleségüket könnyűvérűséggel vádolván „nyilvános szajhának” nevezték őket.⁷⁷ A hirtelen haragúak azonban *in flagranti* kapott feleségük „hirtelen felindulásból”, vagy „túlcsorduló fájdalomból” elkövetett megölése miatt kérték a római engedélyt második házasságuk előtt.⁷⁸ Megcsalt feleségek kérelmeivel azonban nem találkoztam, aminek – amint például a korabeli angol perek is mutatják⁷⁹ – nem a férfiak töretlen hűsége a magyarázata. Okait a házasságtörés társadalmi nemeknek megfelelő (azaz nemenként különböző) kezelésében látom, szemben az egyenlő bánásmód világi eljárásokban papíron maradó szabályával. Ez nem jelenti azt, hogy ne találkoznánk ismét olyan önálló cselekvésre képes asszonyokkal, akik házasságuk felbontása érdekében keresték fel a római hivatalt. Vámos György lánya Erzsébet (*de superiori Metysen Sawffere [?]*) például azzal az indokkal kérte különélését férjétől, hogy miután „birtokába került, nem gondoskodott róla, hanem vesszőzéssel és veréssel kényszerítette arra, hogy ő tartsa el munkájával.”⁸⁰ Az egyenlőség elve végül a legkevésbé sem érvényesült a helybéli klerikusok, plébánosok, káplánok, diákok, oltárosok alkotta „szabad” férffelesleggel fenntartott szexuális kapcsolatok nyilvánosságra kerülése esetén. Izdenci András fia Péter pap hat hónapot ugyan lehúzott

---

Criminalità e giustizia in Germania e in Italia: pratiche giudiziarie e linguaggi giuridici tra tardo medioevo ed età moderna. Hg. von Marco Bellabarba-Gerd Schweroff-Andrea Zorzi (Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento, 11.) Bologna, ca 2001. 285–327.

⁷⁵ ASV SPA vol. 64. fol. 127rv. 1519. április 20.

⁷⁶ Uo. Additiones, vol. 1. fol. 799v–800r. 1540. szeptember 28.

⁷⁷ Visszatérő kifejezéssel: „laxatis pudicitie habenis, ut publica meretrix se prostibulo dedit”. Például uo. vol. 65. fol. 17v–18r., 21r.

⁷⁸ Uo. vol. 9. fol. 139r, 1461. február 23. („diabolo instigante”); uo. vol. 54. fol. 247v., 1508. július 29. („non valens continere dolorem”).

⁷⁹ Férjük hűtlensége miatt szétválasztásukat kezdeményező nők eseteit lásd *Richard Houlbrooke: Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England: the dioceses of London and Norwich under Edward VI, 1547–1553* című, alább következő tanulmányát e kötetben.

⁸⁰ ASV SPA vol. 48. fol. 399v–400r. Esztergomi főegyházmegye, 1499. december 17.

börtönben az esztergomi vikárius ítélete nyomán, a vele együtt talált asszonyt azonban a Dunába fojtották.⁸¹

Vigyáznunk kell tehát a leegyszerűsítő, általánosító sémákkal egy olyan társadalomban, ahol a szabály éppen a sokféleség, a szabálytalanság volt. Szövegeim szereplői meglepő jogi és gyakorlati érzékről számot adó ügyességgel és kreativitással manővereztek egyházi és világi bíróságok különböző szintjei, fórumai, s a közösségi ítélkezés labirintusában. Néha ezért egyenesen az az érzésem, hogy a hagyományosan sokféle kényszerrel és szűk mozgástérrel jellemzett világban némi egyéni makacssággal és találékonysággal sok minden lehetséges volt: az egyszerre három férj közül válogató nő⁸² és ferences csuháját ortodox feleségre cserélő férfi⁸³ története egyaránt hitelesnek tűnt az emberek szemében.

---

81 Uo. vol. 9. fol. 248v–249r. 1461. május 18.

82 Uo. vol. 5. fol. 144rv. 1456. január 14.

83 Uo. vol. 55. fol. 196r. 1510. április 30.